

Inkluzija djece s poremećajem iz spektra autizma u redovitom vrtićkom programu

Živoder, Paola

Undergraduate thesis / Završni rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Teacher Education / Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:147:938670>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-25**

Repository / Repozitorij:

[University of Zagreb Faculty of Teacher Education - Digital repository](#)

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ODGOJITELJSKI STUDIJ**

Paola Živoder

**INKLUZIJA DJECE S POREMEĆAJEM IZ SPEKTRA AUTIZMA U REDOVITOM
VRTIČKOM PROGRAMU**

Završni rad

Petrinja, rujan 2023.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ODGOJITELJSKI STUDIJ

Paola Živoder

**INKLUZIJA DJECE S POREMEĆAJEM IZ SPEKTRA AUTIZMA U REDOVITOM
VRTIČKOM PROGRAMU**

Završni rad

Mentor rada:
Doc. dr. sc. Ivan Zeljković

Petrinja, rujan 2023.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. INKLUZIJA U REDOVNI ODGOJNO OBRAZOVNI SUSTAV	2
2.1. Povijesni pregled i definicija	2
2.3. Prednosti i prepreke u inkluziji	4
3. DJECA S POREMEĆAJEM IZ SPEKTRA AUTIZMA	7
3.2. Terminološko određenje pojma	8
3.3. Metode uključivanja djece iz spektra autizma u redovite vrtićke programe	11
3.4. Primjeri iz prakse – iskustvo asistenta u predškolskoj ustanovi	15
4. PROVEDBA INKLUZIJE U REPUBLICI HRVATSKOJ I PORTUGALU	18
4.1. Provedba inkluzije u RH	18
4.2. Provedba inkluzije u Portugalu	20
4.3. Primjeri iz prakse – intervjui odgojitelja iz Portugala i Hrvatske	21
5. SURADNJA S RODITELJIMA	26
5.1. Načini komuniciranja odgojitelja s roditeljima	26
5.2. Intervjui roditelja djece iz spektra autizma koji pohađaju redovne vrtićke programe	27
6. ZAKLJUČAK	29

SAŽETAK

Inkluzija djece s poremećajem iz spektra autizma u redovne vrtićke programe iznimno je važna i složena tema. Ovaj sažetak istražuje ključne aspekte tog procesa. Inkluzija se temelji na pružanju svakom djetetu, bez obzira na njegove različitosti, pravo na obrazovanje i participaciju u zajednici. Djeca s poremećajem iz spektra autizma susreću specifične izazove, ali kroz inkluzivni pristup dobivaju priliku razvijati socijalne, komunikacijske i akademske vještine unutar redovnog okruženja. U ovom radu, istražiti ćemo ključne principe i povijest inkluzije, razmatrati ulogu odgojitelja i roditelja te analizirati koristi koje inkluzija donosi ne samo djeci s poremećajem iz spektra autizma, već i njihovim vršnjacima i širem društvu. Također, teorijski će se objasniti što je to autizam i njegova podjela. Osim toga, navode se i metode koje mogu osigurati uspješno uključivanje djece s poremećajem iz spektra autizma u redovne vrtićke programe.

Ključne riječi: autizam, inkluzija, odgoj, suradnja

SUMMARY

Inclusion of children with Autism Spectrum Disorder (ASD) in regular preschool programs is an exceptionally important and complex topic. This summary explores key aspects of this process. Inclusion is based on providing every child, regardless of their differences, the right to education and participation in the community. Children with ASD face specific challenges, but through an inclusive approach, they have the opportunity to develop social, communication, and academic skills within the regular environment. In this paper, we will explore the key principles and history of inclusion, consider the roles of educators and parents, and analyse the benefits that inclusion brings not only to children with ASD but also to their peers and society at large. Furthermore, the theoretical explanation of autism and its classification will be provided. Additionally, methods to ensure the successful integration of children with ASD into regular preschool programs are outlined.

Keywords: autism, inclusion, education, collaboration

1. UVOD

Suočeni s potrebom za stvaranjem inkluzivnog društva koje cijeni raznolikost i potiče sve članove na sudjelovanje, obrazovne institucije imaju ključnu ulogu u izgradnji temelja za budućnost. Inkluzija djece s poremećajima iz spektra autizma u redovne vrtićke programe predstavlja jedan od ključnih koraka prema ostvarenju tog cilja.

Učestalost poremećaja iz spektra autizma kontinuirano raste diljem svijeta, postavljajući obrazovnim sustavima izazove u pružanju podrške raznolikoj populaciji djece. Inkluzija, kao filozofija i praksa, postaje nezaobilazan element u odgovoru na ove izazove. Postavljanje djece s poremećajem iz spektra autizma u redovne vrtićke programe ne samo da im omogućuje pristup obrazovanju, već stvara temelj za njihov cjelokupni razvoj - fizički, emocionalni, socijalni i kognitivni.

U ovom radu, istražuje se značaj inkluzivnog obrazovanja za djecu s poremećajem iz spektra autizma, analiziraju se izazovi i prednosti inkluzije. Na kraju će se teorijski dio rada potkrijepiti primjerima iz prakse odnosno razgovorima s odgojiteljima i roditeljima djece s poremećajima iz spektra autizma.

2. INKLUZIJA U REDOVNI ODGOJNO OBRAZOVNI SUSTAV

2.1. Povijesni pregled i definicija

Inkluzija potiče od latinske riječi '*inclusio*' – što znači uključenost. Pojam inkluzija označava poštivanje različitosti svakog pojedinca i uključivanje svih u društveni sustav, čime je obrazovanje jedan od ključnih ciljeva svake zemlje i svakog naroda (Karamatić Brčić 2011., str. 41). Danas je široko prihvaćeno da inkluzija povećava potencijal velike većine djece te im osigurava njihova prava. Međutim, mišljenje društva kroz povijest se često mijenjalo, od diskriminirajućeg preko suosjećajnog pristupa, do pristupa koji se temelji na priznavanju njihovih prava na obrazovanje, ali u potpunosti unutar odvojenog sustava.

Tijekom 19. stoljeća, briga za ljude s posebnim potrebama najčešće se odvijala u odijeljenim i zatvorenim prostorima kao što su roditeljski domovi gdje su se članovi obitelji brinuli o njima. Djeca s posebnim potrebama su najčešće predstavljala teret ukućanima jer su zahtijevala posebnu skrb i njegu, a ukućani nisu imali potrebno znanje kako voditi brigu o njima (Daniels i Stafford, 2003., str. 8). Prema Daniels i Stafford (2003), prvu specifičnu metodu koja označava prvi pokušaj odgoja djece s posebnim potrebama razvio je Jean-Marc Itard (francuski liječnik) 1800. godine. Metoda je prenesena u Sjedinjene Američke Države (SAD) od strane Itardovih istomišljenika koji su osnovali Ustanovu za proučavanje osobina osoba s posebnim potrebama. Nadalje, 1917. godine, poslije Oktobarske revolucije u Rusiji dolazi do promjena kada Vygotsky i ostali ruski pedagozi određuju interakcijsku teoriju koju je Zapad prisvojio tek nakon 50 godina te je tako pokrenut globalni proces odgoja i obrazovanja djece s posebnim potrebama. Vygotsky smatra da na djecu s posebnim potrebama izolacija iz društva ima negativan učinak te posljedičnoj toj izolaciji mogu biti dodatno „oštećena“. Godine 1900. Maria Montessori otvorila je školu za djecu s posebnim potrebama. Postala je pobornik djece te je zagovarala korištenje raznih didaktičkih materijala koji potiču djecu na razvoj samoaktivnosti i spretnosti.

Nadalje, autori navode *Projekt Head Start*¹ koji je nastao u SAD-u tijekom 60-ih godina i napravio pozitivan pomak jer je pokrenuo uključivanje djece s posebnim potrebama u sve vrtiće i školske programe.

U današnje vrijeme, djeci s posebnim potrebama, zakonski je osiguran adekvatan odgoj i obrazovanje u inkluzivnim grupama te mogu polaziti i aktivno sudjelovati u svim odgojno obrazovnim institucijama i biti uključeni u razne društvene aktivnosti sa svojim vršnjacima.

2.2. Svrha inkluzivnog odgoja

Svako dijete ima pravo na podršku svojih roditelja i zajednice da raste, uči i razvija se u ranim godinama te da, nakon što dostigne školsku dob, ide u školu i bude dobrodošlo i uključeno od strane odgojitelja i vršnjaka. Kada se djeca, bez obzira na njihove razlike, školuju zajedno, svi imaju koristi - to je kamen temeljac inkluzivnog obrazovanja. Kada se djeca kojima je potrebna posebna pomoć, odgajaju zajedno sa svojim vršnjacima kojima pomoć nije potreba, njima se pružaju jednake mogućnosti da razviju svoje kognitivne, fizičke, emocionalne i socijalne sposobnosti. Djeca s posebnim potrebama bivaju svjesna ljudskih sposobnosti kada su uključena u interakciju s vršnjacima putem promatranja, oponašanja i kontakta što im omogućava razvijanje vlastitih osjećaja i odnosa prema ljudima (Daniels i Stafford, 2003., str. 7-9).

Glavna svrha inkluzivnog obrazovanja je stvoriti okruženje u koje se mogu uključiti djeca s tipičnim i netipičnim razvojem, gdje svako dijete ima svoje posebnosti i kroz taj će proces procvjetati. Na taj su način svi prihvaćeni od strane društva, da žive kroz njegovu različitost i da se po njoj ističu. Stoga institucije i društvo trebaju s poštovanjem integrirati svu djecu (Paraskevi 2021, str. 4). Inkluzija se također odnosi na pronalaženje različitih načina poučavanja tako da učionice aktivno uključuju svu djecu. To također znači pronaći načine za razvoj prijateljstva, odnosa i međusobnog poštovanja između sve djece te između djece i odgojitelja u vrtiću.

Kako bi se inkluzivno obrazovanje što bolje razumjelo, potrebno je istaknuti na koju skupinu se odnosi pojam „posebne obrazovne potrebe“. Prema članku 3. UNESCO-a iz 1994.: „Škole bi trebalo prilagoditi svoj djeci bez obzira na njihovo fizičko, intelektualno, socijalno i emocionalno, jezično ili drugo stanje. Ovo podrazumijeva djecu s poteškoćama i nadarenu djecu, djecu s ulice i

¹ Projekt Head Start- program odgoja i zdravstvene skrbi predškolske djece

djecu koja rade, djecu iz udaljenih krajeva i iz nomadskih populacija, djecu iz jezičnih, etničkih ili religijskih manjina i djecu iz drugih područja ili grupa koje su u nepovoljnom položaju ili su marginalizirani“. Navedeno znači da je obrazovanje bitno za svakog pojedinca.

2.3. Prednosti i prepreke u inkluziji

U inkluzivnim obrazovanju postoje mnoge prednosti, ali isto tako i mnogi nedostaci. Shodno tome, u ovom dijelu rada, navode se neke od kategorija prednosti i nedostataka inkluzivnog obrazovanja.

Prednosti inkluzivnog obrazovanja su brojne: poticanje društvenih odnosa, izgradnja zajednice, omogućavanje pristupa, bezuvjetno prihvaćanje, stvaranje ciljeva na temelju individualnih sposobnosti i potreba, motivacija kroz veze s vršnjacima, uključenost roditelja i promicanje atmosfere poštovanja i pripadnosti. U shemi 1. prikazane su koristi za djecu, obitelj, odgojitelja i zajednicu.

Shema 1: Prednosti inkluzivnih grupa

Izvor: izrada autora na temelju Daniels i Stafford, 2003.

Ovo je složen i dugotrajan proces i kao takav nosi mnoge prepreke koje treba razmotriti. Onyemah i Eesuola (2022.) navode nekoliko prepreka koje se javljaju u inkluziji u redovnim vrtićkim programima:

1. **Nedostatak pristupa redovnom obrazovanju:** Samo 12% djece s posebnim potrebama u Hrvatskoj su uključena u predškolske programe (Universitas, 2022.). Nekoliko čimbenika pridonosi neuspjehu inkluzivnog obrazovanja, uključujući nedostatak svijesti, nedostatak pozitivnih stavova i nedostatak osjetljivosti od strane odgojitelja, školskih kolega, roditelja i članova zajednice,
2. **Nedostatak dovoljno educiranih odgojitelja:** odgojitelji nisu osposobljeni ili ne žele stručno usavršiti svoje metode poučavanja kako bi se prilagodili djeci s posebnim potrebama i drugoj djeci,
3. **Veliki broj djece u grupama:** Tipično, u grupama ima 20 do 30 djece, što otežava pružanje individualne pažnje djeci, a još teže odgojiteljima koji rade s djecom s posebnim potrebama,
4. **Nedostatak relevantnog kurikulumu usmjerenog na dijete:** Nastavni plan i program je izričit i ne pruža mogućnost kreativnosti i individualnog pristupa ni djeci ni odgojiteljima. U većini slučajeva, dostupni materijali za nastavu i učenje nisu namijenjeni ni primjereni za djecu s posebnim potrebama.

3. DJECA S POREMEĆAJEM IZ SPEKTRA AUTIZMA

3.1. Povijesna pozadina autizma

Petković i Škrinjar (2010.) navode kako je liječnik Jean Gaspard Itard 1801. godine opisao prvi slučaj autizma u stručnoj literaturi. Radilo se o dječaku Victoru koji je pronađen u šumi i vraćen u civilizaciju.

Pojam autizam prvi put se pojavio 1911. godine od strane švicarskog psihijatra Bleluera. Bleluer je uveo riječ autizam kako bi pokazao simptom shizofrenije čija je glavna značajka zatvorenost same osobe, što je teškoća pojedinca da se druži s drugim ljudima i udalji od stvarnosti. Godine 1943. u Americi je dječji psihijatar Leo Kanner (slika 1), promatrajući skupinu djece, uočio velike poteškoće u komunikaciji i u iskazivanju apatije². Poremećaj je nazvao infatilnim³ autizmom. Godinu dana kasnije, austrijski pedijatar Hans Asperger (slika 2), nakon promatranja djece s istim karakteristikama, postavio je dijagnozu "autizam", ali drugi medicinski stručnjaci tog područja ovaj poremećaj nisu prepoznali sve do 20. stoljeća. Tada je autizam postao zaseban entitet tj. poremećaj. Kanner u Baltimoreu i Asperger u Beču počeli su bilježiti slučajeve "čudne" djece koja su pokazivala gotovo iste osobine. Dvoje znanstvenika zaključilo je da postoji urođena anomalija koja je povezana s problemima govora, komunikacije i drugačijim načinom razmišljanja od drugih ljudi. Godine 1976. Lorna Wing govorila je o osobama s autizmom i problemima s kojima se suočavaju u socijalizaciji i komunikaciji. Početkom 70-ih godina počela su prva istraživanja uzroka autizma. Tijekom godina neki su istraživači ispitivali emocionalnu naklonost majke prema djetetu, nazivajući majku "hladnjakom". Uočivši da se autizam javlja bez obzira na psihoemocionalno stanje roditelja, ova je teorija opovrgnuta. U 1980-ima autizam je uvršten u dijagnostički i statistički priručnik Američke psihijatrijske udruge (DSM), a koja se potpuno podudara s hrvatskom desetom međunarodnom revizijom bolesti i poremećaja (ICD-10) (Petković i Škrinjar, 2010., str. 4).

² Apatija- psihičko je stanje bezvoljnosti, potištenosti, ravnodušnosti, gubitka čuvstvenosti i afekta.

³ Infatilni autizam- prvi simptomi pojavljuju se unutar prvih 30 mjeseci života (Petković i Škrinjar, 2010., str. 3)

Slika 1: Leo Kanner (1896.-1981.)

(<https://autismuk.com/home-page/leo-kanner/>, 20.08.2023.)

Slika 2: Hans Asperger (1906.-1980.)

(https://en.wikipedia.org/wiki/Hans_Aasperger, 20.08.2023.)

3.2. Terminološko određenje pojma

Paraskevi (2021.) navodi da pojam autizma dolazi od grčke riječi "ja". Autizam se definira kao sveprisutni razvojni poremećaj koji utječe na mnoga područja života osobe. Zbog toga nema homogenosti kliničke slike autizma, jer se kreće od blažih do težih oblika. Prema DSM-IV (1993.) koji je priručnik za dijagnostiku i statistiku mentalnih poremećaja, autizam se definira kao pervazivni razvojni poremećaj koji se očituje u socijalnoj interakciji, komunikaciji i ponašanju koje se ponavlja.

Riječ "Spektar" odnosi se na niz sindroma i stadija oštećenja koje mogu doživjeti djeca iz spektra autizma. Spektar autizma se kod djece kreće od blagih do teških simptoma, pri čemu je mnogo djece s autizmom dijagnosticirano s intelektualnim teškoćama. Psihoanalitički psihijatar Bruno Bettelheim je 1967. godine usporedio je dijete s autizmom s „praznom utvrdom“ jer je to dijete

„zatvoreno u školjci“ zbog negativnih eksternih utjecaja te tvrdi da su roditelji glavni uzrok poremećaja, a što je danas demantirano (Petković i Škrinjar, 2010., str. 7).

Nadalje, Petković i Škrinjar (2010.) navode da se simptomi autizma javljaju kod većine djece u djetinjstvu, dok se druga djeca mogu razvijati sasvim prirodno tijekom prvih mjeseci ili godina života, ali odjednom gube jezične vještine koje su do tog trenutka stekli. Također, Kanner smatra da se autizam pojavljuje u prve tri godine života, češće kod dječaka nego djevojčica.

Sindrom autističnog spektra očituje se na mnogo načina; neki od simptoma mogu biti:

- dijete će se uvijek nastojati izolirati od ljudi oko sebe,
- neće razgovarati s djecom svoje dobi,
- imaju poteškoće u tumačenju emocionalnih situacija ljudi oko njih, kao i njihovih osjećaja. Dijete s autizmom može imati poteškoća u razumijevanju izraza lica, gesta i različitih tonova glasa. Dodatno, simptom autizma je da ta djeca ne usmjeravaju svoju pozornost na lice drugih i, stoga, nisu sposobni vidjeti i naučiti odgovarajuće obrasce ponašanja,
- imaju poteškoća u verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji. Neki pojedinci ne uspijevaju razviti bilo kakvu vrstu jezika,
- ne dijele dovoljno emocija sa svojim roditeljima i neće tražiti utjehu u njima, neće pokazati emocionalnu povratnu informaciju i neće dijeliti puno vremena s drugim ljudima,
- ponekad se autistično dijete naziva u trećem licu, svojim imenom, umjesto u prvom licu s "ja" ili "moj", što predstavlja nesposobnost za samoprepoznavanje
- treća skupina simptoma odnosi se na repetitivne i stereotipne pokrete uz rigidnost, vezivanje za netipične objekte i protivljenje promjenama u vanjskoj sredini.

Također, u Tablici 1. prikazani su najčešći simptomi autističnog spektra modificirani prema engleskoj psihijatrici Lorni Wing (1987.) (Petković i Škrinjar, 2010., str. 13):

Tablica 1: Najčešći simptomi autističnog spektra

<i>Oznaka</i>	<i>(1) Nalazi se u najvećem broju ozbiljno hendikepiranih/retardiranih</i>			<i>(4) Rijetko se nađe u ozbiljno hendikepiranih / retardiranih</i>
<i>Socijalna interakcija</i>	(1) indiferentnost, drži se po strani	(2) prihvaća samo fizičke potrebe	(3) pasivno prihvaća približavanje	(4) stvara jednostrano bizarno približavanje
<i>Socijalna komunikacija (verbalna i neverbalna)</i>	(1) nema komunikacije	(2) izražava samo potrebe	(3) ne reagira na približavanje	(4) spontano, ali stereotipno i jednostrano približavanje
<i>Socijalna imaginacija</i>	(1) nema mašte	(2) mehanički imitira druge	(3) igra se igračkama ispravno, ali stereotipno i nekreativno	(4) priča samo o jednoj temi, ponavlja, mehanički se koristi drugom djecom
<i>Ponavljajuće aktivnosti vezane za samog sebe</i>	(1) jednostavne, izravno tjelesno usmjerene	(2) jednostavne, usmjerene na objekte	(3) složene stereotipne manipulacije stvarima i pokreti (rituali i prisile)	(4) verbalne, ponavljajuća pitanja
<i>Jezik (formalno)</i>	(1) ne govori	(2) eholačan govor	(3) nepravilno rabi zamjenice, stvara bizarne konstrukcije	(4) gramatički ispravan, ponavlja pitanja
<i>Preosjetljivost na zvukove, svjetlo, dodir, mirise</i>	(1) jako naznačeno	(2) naznačeno	(3) povremeno	(4) minimalno ili odsutno
<i>Pokreti (lepršanje, skakanje, njihanje, bizarni pokreti)</i>	(1) jako naznačene	(2) naznačeno	(3) povremeno	(4) minimalno ili odsutno
<i>Posebne vještine (crtanje, glazba, matematika, pamćenje)</i>	(1) nema posebnih vještina	(2) jedna vještina je iznad drugih, ali sve su ispod kronološke dobi	(3) jedna vještina blizu kronološke dobi, ostale su ispod nje	(4) jedna vještina je iznad kronološke dobi, odskakače od drugih sposobnosti

Izvor: Petković i Škrinjar, 2010., str. 13

3.3. Metode uključivanja djece iz spektra autizma u redovite vrtičke programe

Autizam je cjeloživotni razvojni poremećaj koji utječe na ponašanje i komunikaciju pojedinca. Većina osoba s autizmom muči se s jezikom i funkcionira u skladu s kulturno normalnim društvenim standardima. Osobama s autizmom možda nedostaje društvena svijest, emocionalna recipročnost i sposobnost održavanja razgovora. Trenutno postoje različiti modeli liječenja i intervencije za autizam, ali istraživanja utemeljena na dokazima vrlo su ograničena.

Pokazatelji dobrog programa prema Petković i Škrinjar (2010.) su dobro razrađen IOOP (Individualizirani odgojno – obrazovni program) koji izrađuje odgojitelj zajedno s edukacijskim rehabilitatorom te individualni plan podrške obitelji (IPPO). Nadalje, za dobar program potrebna je prevencija i ublažavanje nepoželjnih ponašanja u kojem pomaže adaptacija i nadogradnja prostora u kojem boravi dijete s određenom teškoćom. Također, bitno je osoblje⁴ koje je potrebno za rješavanje problema i zajedničko sudjelovanje u daljnjem profesionalnom razvitku.

Broj djece s dijagnosticiranim autizmom je u porastu, stoga je vrlo važno znati kako poučavati tu djecu i koje strategije koristiti. Navedene su neke isprobane strategije koje će osigurati da svako autistično dijete dobije najbolje moguće obrazovanje (Petković i Škrinjar, 2010., str. 287-299).

1. TEACCH – programi s vizualnom okolinskom podrškom
2. ABA - Primijenjena analiza ponašanja
3. PECS – Sustav komunikacije razmjenom slika
4. Terapija igrom

1. TEACCH – programi s vizualnom okolinskom podrškom

TEACHH (eng. *Treatment and Education of Autistic and Related Communication-Handicapped Children*) program spada u najcjelovitije programe koji obuhvaća procjenu sposobnosti i potreba, dijagnostičke postupke i podršku za djecu i odrasle s autizmom. Svi TEACCH programi uključuju neke ključne elemente strukturirane nastave: organizaciju fizičkog okruženja, vizualne informacije, organizaciju zadataka i radne vještine. Individualni programi razvijaju se unutar strukturiranog nastavnog okvira i uvažavaju razvojnu razinu i individualne potrebe djeteta. Ciljevi često uključuju razvoj komunikacijskih i svakodnevnih životnih vještina koje bi dovele do

⁴ Osoblje- Odgojitelj, psiholog, edukacijski rehabilitator, asistent i ostalo osoblje vrtića

funkcionalne neovisnosti u životu odrasle osobe (Schopler i sur., 1995., Mesibov i Howley, 2003.; Mesibov i sur., 2005.).

TEACCH učionica je strukturirana s odvojenim, definiranim područjima za svaki zadatak, kao što su individualni rad, grupne aktivnosti i igra. Uvelike se oslanja na vizualno učenje. Djeca koriste rasporede sastavljene od slika i/ili riječi kako bi organizirali svoj dan i kako bi im pomogli da se glatko kreću između aktivnosti. Djeci s autizmom može biti teško mijenjati aktivnosti i mjesta bez rasporeda. Mala djeca mogu sjediti na radnom mjestu i od njih se zahtijeva da dovrše određene aktivnosti, kao što je spajanje slika ili slova. Gotovi zadaci se zatim stavljaju u spremnik. Djeca mogu koristiti slikovne komunikacijske simbole (npr. male laminirane kvadrate koji sadrže simbol i riječ) kako bi odgovorili na pitanja i zatražili predmete od svog odgojitelja. Simboli pomažu ublažiti frustraciju kod neverbalne djece dok pomažu onima koji počinju govoriti da se prisjete i izgovore riječi koje žele.

2. ABA - Primijenjena analiza ponašanja

ABA (eng. Applied Behavior Analysis) je metoda poučavanja djece s autizmom koja se temelji se na tezi da se odgovarajuće ponašanje, uključujući govor, akademske i životne vještine, može poučavati korištenjem znanstvenih načela. ABA pretpostavlja da je vjerojatnije da će djeca ponavljati ponašanja ili odgovore koji su nagrađeni te da je manja vjerojatnost da će nastaviti s ponašanjima koja nisu nagrađena. Na kraju se pojačanje smanjuje kako bi dijete moglo učiti bez stalnih nagrada.

ABA se koristi tako da se vještine rastavljaju na najmanje zadatke i poučavaju pojedinačno. Diskretna ili odvojena ispitivanja mogu se koristiti za podučavanje kontakta očima, imitacije, fine motorike, samopomoći, učenja, jezika i razgovora. Djeca počinju s učenjem malih vještina, a postupno uče kompliciranije vještine kako se svaka manja svladava.

Ako rehabilitator pokušava poučiti vještinama imitacije, na primjer može dati naredbu, poput "Učini ovo", dok lupka po stolu. Zatim se očekuje da dijete kucne po stolu. Ako dijete uspije, dobiva pozitivno potkrepljenje, igračke ili pohvale. Ako dijete ne uspije, tada rehabilitator može reći: "Ne." Rehabilitator zatim pauzira prije ponavljanja iste naredbe, osiguravajući da je svaki pokušaj odvojen ili diskretan. Međutim, mnogi ABA programi sada koriste upute za svaki pokušaj, tako da je dijete uvijek ispravno i uvijek potkrijepljeno pohvalom ili igračkom. Ova tehnika se

naziva "učenje bez greške". Djetetu se neće reći "ne" za pogreške, već će se svaki put usmjeravati na točan odgovor. Upute će se postupno smanjivati, tako da će dijete samo naučiti točan odgovor.

3. PECS – Sustav komunikacije razmjenom slika

Prema Petković i Škrinjar (2010.), PECS je funkcionalni komunikacijski sustav temeljen na primijenjenoj analizi ponašanja (ABA). Koristi se za osobe s poteškoćama u govoru i jeziku. Slike se razmjenjuju s 'komunikativnim partnerima' za traženje ili komentiranje stvari. Postoji vrlo specifičan proces koji treba slijediti kako bi se podučavala metoda funkcionalne komunikacije, on se provodi u 6 faza: *fizička razmjena, razvijanje samostalnosti, razvijanje slika, struktura rečenice, odgovor na pitanje „što želiš“ i spontano odgovaranje.*

I faza: Fizička razmjena

Dijete s autizmom uči razmjenjivati pojedinačne slike za predmete ili aktivnosti koje stvarno želi te daje odgojitelju u ruku. Dijete u ovoj fazi određuje predmete kao „vrlo poželjni“, „poželjni“ i „nepoželjni“. Za ovo su potrebna dva odgojitelja.

II. faza: Razvijanje samostalnosti

U ovoj fazi se ne koriste verbalni poticaji već dijete samostalno prilazi komunikacijskoj ploči, skida sliku s nje te je predaje odgojitelju. Uvodi se veći broj slika, jedna po jedna te ih se na temelju toga podupire da postanu uporniji komunikatori.

III. faza: Razlikovanje slika

Cilj treće fraze je da dijete iz više ponuđenih slika može odabrati odgovarajuću / omiljenu stvar.

IV. faza: Struktura rečenice

Faza 4 komunikacijskog sustava za razmjenu slika je struktura rečenice. Cilj je pomaknuti dijete s predaje jedne slike na korištenje trake s rečenicama i stvaranje fraza s više riječi. Dijete sastavlja jednostavne rečenice tako da na traci s komunikacijske ploče koristi sliku „želim“ te nakon nje stavlja sliku predmeta koju želi. Predmeti koji su traženi ne bi trebali biti u vidokrugu.

V. faza: Odgovor na pitanje „što želiš“

Dijete spontano traži različite stavke i odgovori na pitanje 'što želiš'. U ovoj fazi učenik uči odgovarati zahtjevima. Konačni cilj je proizvesti spontano traženje, komentiranje i uspostavu kontakta s očima.

VI. faza: Spontano odgovaranje

Radi se o identificiranju stavki i komentiranju istih. Dijete s autizmom uči odgovarati na pitanja kao što su „što vidiš“, „što čuješ“, „što imaš“. Potrebno je nagraditi svaki čin komunikacije. Za što uspješnije komuniciranje, navedene metode bi trebalo koristiti 20-30 puta dnevno.

4. Terapija igrom

Djeca sa spektrom autizma se bore s društvenom komunikacijom i interakcijom. Zbog ovih poteškoća ova se djeca često osjećaju izolirano od svojih vršnjaka. U terapiji igrom djeca mogu komunicirati na način na koji se osjećaju najugodnije, često neverbalno - igra je dječji jezik. Često koriste ritualnu i ponavljajuću igru, no to je ipak igra u kojoj se izražavaju i komuniciraju svoj svijet. Kada se igračke koriste, one za djecu postaju riječi koje možda neće moći verbalno izraziti.

U ovoj terapiji često se koriste mediji i materijali poput pijeska, gline, lutki, crteža, kolaža, glazba te se češće koriste mediji koji su samom djetetu zanimljiviji kako bi mu mogli pomoći u izražavanju emocija i rješavanje problema (Centar Proventus, 2023.).

3.4. Primjeri iz prakse – iskustvo asistenta u predškolskoj ustanovi

Proveden je intervju s asistenticom za njegu, skrb i pratnju djece (anonimno) koja radi s djecom iz spektra autizma u jednom gradskom vrtiću.

Postavljena su joj pitanja koja će efikasnije prikazati praksu u predškolskoj ustanovi s djecom iz spektra autizma.

1. Jeste li školovani / ili prošli posebnu edukaciju za rad s djecom iz spektra autizma?

„Nisam prošla posebne edukacije. Završavam fakultet ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja. Jedino iskustvo rada s djecom iz spektra autizma imam kroz 4- godišnji rad s njima te kroz Kolegij Inkluzivna pedagogija.“

2. Opišite svoje iskustvo u radu s djecom iz spektra autizma?

„Moja prva godina rada s djecom iz spektra autizma je bila vrlo izazovna. Postala sam asistent dječaku iz spektra autizma koji je tada imao 5 godina. U početku je bio vrlo agresivan, razgovore je vodilo samo na engleskom jeziku i to samo kada je on želio. Bilo mu je jako teško 'uloviti' ritam vrtića te sve što mu se nije svidjelo – bacao bi se na pod. Uz veliku pomoć odgojitelja i samostalnog čitanja literature, malim koracima smo ustanovili 'zajednički jezik'. S vremenom sam shvatila što mu se sviđa (senzomotoričke igre, slagalice, kvizovi, karta svijeta itd.) i na koji način možemo komunicirati. Dječak je s napunjenih 7 godina krenuo u prvi razred, a ja sam nastavila rad s njegovom mlađom sestrom koja također u spektru autizma i ima problem s govorom (dječja govorna apraksija). S njom je bilo puno jednostavnije raditi, malo sam bolje razumjela njihove potrebe, puno sam radila s edukacijskim rehabilitatorom i logopedom te smo većinu ciljeva koje smo zapisale u IOOP-u uspjele ostvariti. Od ove godine djevojčica će krenuti u prvi razred.“

3. Objasnite kako biste modificirali praksu rada s djecom iz spektra autizma?

„Smatram da svatko tko počinje raditi kao asistent bi trebao proći određenu vrstu edukacije kako bi im bilo lakše raditi s djecom iz spektra autizma. Nažalost, mnogi su asistenti u RH prepušteni sami sebi te sami trebaju pronaći način kako raditi s djecom iz spektra autizma što smatram da nije dobro ni za asistente, a ni za samu djecu.“

4. Jeste li upoznati u Vašem radu s metodama rada poput ABA ili PECS?

„Metodu ABA koristila sam s dječakom uz dopuštenje edukacijskog rehabilitatora na način nagrade. Dječak voli koristiti tablete te smo to iskoristili kao jednu vrstu nagrade. Kada bi uspješno izvršio dani zadatak vezan uz radni list ili likovni rad, dobio bi 'nagradu' – tablet, ali na njemu su bile samo edukacijske aplikacije i razni kvizovi vezani uz kartu svijeta. PECS metodu nisam još koristila, ali u dogovoru s logopedom i edukacijskim rehabilitatorom ćemo je uvesti od nove nastavne godine.“

5. Na koji način pomažete djetetu iz spektra autizma da stvori socijalne vještine?

„Pokušavam ga uključiti u sve aktivnosti koje su vezane uz grupu, kao npr. sudjelovanje u krugu dok odgojitelj razgovara s djecom, čita slikovnice, postavlja pitanja djeci. Tijekom takve aktivnosti potičemo dijete da on sudjeluje barem pokazivanjem ako ne želi odgovoriti. Također, potičemo socijalizaciju i kroz glazbene igre poput „slijepog miša“. Takve igre su se pokazale odlične jer djeca koja nemaju poteškoća žele pomoći djetetu iz spektra autizma.“

6. Kako surađujete s drugim stručnjacima, kao što su logopedi ili radni terapeuti, kako biste pružili sveobuhvatnu podršku djeci iz spektra autizma?

„Sva pitanja koja me muče uvijek mogu postaviti edukacijskom rehabilitatoru ili logopedu. Uvijek sam otvorena za povratne informacije i prijedloge drugih stručnjaka i nastojim s njima stvoriti snažan odnos. Zajedno s njima i odgojiteljem stvaramo IOOP te nakon svaka tri mjeseca zajedno utvrđujemo jesu li ciljevi ostvareni i potom postavljamo nove.“

7. Opišite svoje iskustvo u radu s roditeljima djece iz spektra autizma?

„Imam dobro iskustvo s roditeljima. Uvijek su bili otvoreni na razgovor i na pitanja. Otvoreno su pričali o svim problemima ili nedoumicama koje mogu imati u vezi s djetetovim napretkom te bez ikakvih predrasuda su odgovarali na neka pitanja koja su mene mučila te mi pomogli kako da na najbolji način pomognem njihovom djetetu.“

8. Smatrate li da je inkluzija djece iz spektra autizma u redovne vrtićke programe dobro provedena?

„Smatram da je vrlo dobra za djecu iz spektra autizma radi socijalne interakcije s drugom djecom, ali nije dobro razvijen način provedbe te prakse. Odgojitelji i asistenti bi trebali biti stručno educirani za rad s djecom s poremećajem iz spektra autizma , ali nažalost nisu i to bi trebalo promijeniti.“

4. PROVEDBA INKLUZIJE U REPUBLICI HRVATSKOJ I PORTUGALU

U ovom dijelu rada, opisuju su sličnosti i razlike u inkluziji djece iz spektra autizma u Republici Hrvatskoj i Portugalu. Intervjuirani su odgojitelji iz obje zemlje kako bi se što bolje prikazala praksa u radu s djecom iz spektra autizma.

4.1. Provedba inkluzije u Republici Hrvatskoj

Prema Državnom pedagoškom standardu predškolskog odgoja i obrazovanja (2008.), redoviti predškolski program za djecu s posebnim potrebama definira koje vrste teškoća i stupnjeve poteškoća mogu biti uključene. Važno je da svako dijete, unatoč specifičnim uvjetima, može sudjelovati u redovnom obrazovnom programu s drugom djecom. Za djecu s težim teškoćama po potrebi se mogu organizirati posebni uvjeti (Brčić i sur. 2020., str. 163).

Budući da su hrvatska djeca s posebnim potrebama rano uključena u redovne programe predškolskog odgoja, 36% odgojitelja radi s djecom s posebnim potrebama koja su integrirana u predškolske skupine. Prema Bouilletu (2010.) od ukupnog broja učenika u osnovnom odgoju i obrazovanju, 3,6% učenika je s posebnim potrebama od čega su 3811 osoba iz spektra autizma prema DZS⁵-u iz 2022. godine (DZS, 2022).

U Hrvatskoj se provodi inkluzija djece iz spektra autizma kroz niz mjera i programa usmjerenih na pružanje podrške i omogućavanje njihovog punog sudjelovanja u društvu. To se ostvaruje kroz sljedeće načine (Vican i Brčić 2013., str. 48-66):

1. **Inkluzivno obrazovanje:** Hrvatska se trudi osigurati da djeca iz spektra autizma imaju pristup inkluzivnom obrazovanju. To znači da se nastava prilagođava njihovim potrebama kako bi se omogućilo uključivanje u redovite škole. Ovo može uključivati prilagodbe nastavnog plana, dodatne resurse, podršku asistenata ili edukaciju odgojitelja.

⁵ DZS- Državni zavod za statistiku

2. **Stručna podrška:** Djeca iz spektra autizma često zahtijevaju specifične vrste podrške. Postoje stručnjaci kao što su defektolozi, psiholozi i logopedi koji rade s njima kako bi im pomogli u razvoju komunikacijskih, socijalnih i kognitivnih vještina.
3. **Radionice i terapije:** Postoje različite terapijske intervencije i radionice koje su prilagođene djeci iz spektra autizma. To može uključivati govornu terapiju, terapiju senzorne integracije ili druge oblike terapije koji im pomažu u razvoju i napredovanju.
4. **Oснаživanje obitelji:** Inkluzija djece s autizmom također uključuje podršku njihovim obiteljima. Postoje organizacije i udruge koje pružaju informacije, savjetovanje i podršku roditeljima i skrbnicima djece iz spektra autizma.

Sve ove mjere i inicijative imaju za cilj stvoriti okruženje u kojem djeca iz spektra autizma mogu živjeti, učiti, razvijati se i sudjelovati u društvu na jednak način kao i njihovi vršnjaci.

Kada se dijete iz spektra autizma upisuje u redovan vrtićki program, roditelj prvo treba kontaktirati željeni vrtić i prikupiti medicinsku i dijagnostičku dokumentaciju koja potvrđuje dijagnozu autizma djeteta što će pomoći vrtiću da bolje razumije djetetove potrebe. Zatim, roditelji bi trebali organizirati sastanak s vrtićem kako bi razgovarali o djetetovim potrebama, interesima i preferencijama. Na sastanku se može razgovarati o podršci i prilagodbama koje će biti potrebne kako bi se osigurala inkluzija djeteta. Na osnovu informacija dobivenih od roditelja i stručnjaka, vrtić će izraditi individualni plan inkluzije za dijete. Ovaj plan će sadržavati prilagodbe i podršku potrebnu za djetetov uspješan boravak u vrtiću. Vrtić će često surađivati s edukacijskim rehabilitatorima, psiholozima i drugim stručnjacima kako bi osigurao potrebnu podršku djetetu, također će prilagoditi okruženje kako bi bilo prijateljsko i poticajno za dijete s autizmom. To može uključivati prigušeno osvjetljenje, mirne kutke ili prilagodbe igračaka. Dijete će se postupno uvoditi u svakodnevnu rutinu vrtića kako bi se omogućilo prilagodba na promjene. Svaki vrtić i svako dijete su jedinstveni pa će postupak upisa varirati ovisno o specifičnim potrebama i situaciji. Važno je da se osigura da dijete dobije podršku i inkluziju koja će mu omogućiti pozitivno iskustvo u vrtiću.

4.2. Provedba inkluzije u Portugalu

Inkluzija djece iz spektra autizma postala je ključna komponenta portugalskog obrazovnog sustava, istražujući nove načine kako osigurati ravnopravan pristup kvalitetnom obrazovanju svakom djetetu. Portugal je prepoznao važnost prilagodbi i podrške za djecu s autizmom te je učinio značajne korake u osiguravanju njihove uključenosti u redovite škole i društvene aktivnosti. Prema World population review (2023), Portugal je jedna od zemalja s najnižom stopom autizma u svijetu što znači da ima 70,5 slučajeva na 10 000 ljudi, odnosno 1 na 142 ljudi. Jedan od ključnih aspekata provedbe inkluzije djece iz spektra autizma u Portugalu je uspostavljanje individualiziranih pristupa obrazovanju. Ovaj pristup omogućava obrazovnim stručnjacima prilagoditi nastavne planove i metode kako bi odgovarali različitim potrebama djece s autizmom kao i u RH. Ovaj pristup uzima u obzir različite razine sposobnosti, komunikacijske stilove i senzorne preferencije, osiguravajući da se svako dijete može uspješno uključiti u nastavu. Pored toga, Portugal je investirao u osposobljavanje odgojitelja kako bi stvorili inkluzivno okruženje. Odgojitelji prolaze kroz edukaciju koja im pomaže razumjeti specifične potrebe djece s autizmom te nauče primijeniti prilagodbe i strategije u odgojno obrazovnoj praksi. Ova edukacija pomaže stvoriti osjećaj sigurnosti i kompetencije među odgojiteljima te olakšava uspješnu suradnju s ostalim stručnjacima, roditeljima i terapeutima (Alves i sur. 2020.). Nadalje, djeca iz spektra autizma upućuju se u specijalizirane škole samo ako se čini da ne mogu postići svoje individualne obrazovne ciljeve (Anglo Info Portugal, 2023). Hrvatska i Portugal ulažu u osposobljavanje odgojitelja kako bi se bolje pripremili za inkluziju djece s autizmom. Hrvatska nudi dodatne tečajeve i seminare, dok Portugal provodi strukturirane programe osposobljavanja usklađene s Nacionalnim programom za inkluziju. Prema Bouillet (2010.) u Hrvatskoj, inkluzija djece iz spektra autizma podržava se putem Zakona o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi te Zakona o socijalnoj skrbi. Ove zakonske okvire prate posebni priručnici i smjernice za rad s djecom s posebnim potrebama, uključujući autizam. S druge strane, u Portugalu je nedavno usvojen Nacionalni program za inkluziju osoba s invaliditetom (INR - Instituto Nacional para a Reabilitação) koji promiče inkluziju djece s autizmom kroz edukacijske, socijalne i zdravstvene mjere (Instituto Nacional para a Reabilitação, 2023).

4.3. Primjeri iz prakse – intervjui odgojitelja iz Portugala i Hrvatske

U konačnici, Hrvatska i Portugal prepoznaju važnost inkluzije djece iz spektra autizma i provode niz mjera kako bi to ostvarili. Unatoč sličnim ciljevima, postoji niz razlika u pristupima, zakonodavstvu, politikama i resursima koji oblikuju način na koji se inkluzija provodi. Analiza tih razlika može pružiti uvid u raznolikost strategija i izazova s kojima se suočavaju zemlje u naporima za osiguranje jednakih prava i mogućnosti za svu djecu.

U sklopu ovog završnog rada intervjuirana su dva odgojitelja, jedan iz Hrvatske i jedan iz Portugala. Cilj ovog intervjua bio je istražiti sličnosti i razlike u njihovim pristupima odgoju, obrazovanju i načinu inkluzije djece iz spektra autizma.

Prvo će biti prikazan intervju odgojitelja iz Hrvatske koji radi u gradskom vrtiću u Samoboru 17 godina.

1. Na koji način se provodi inkluzija djece iz spektra autizma u Vašoj ustanovi?

„Inkluzija djece u redovne skupine provodi se uz podršku stručnog tima vrtića, pomagača za djecu s poteškoćama u razvoju i uz suradnju s roditeljima djeteta.“

2. Postoje li posebni programi koji pridonose inkluziji djece iz spektra autizma?

„Konkretno u našoj ustanovi ne postoje posebni programi koji pridonose inkluziji djece iz spektra autizma. Iznimka je sportska skupina u kojoj je uključeno jedno dijete iz spektra autizma. U drugom gradskom vrtiću postoji Montessori skupina u koju mogu biti uključena djeca s poteškoćama u razvoju (iz spektra autizma).“

3. Koji su nedostaci u vrtićkom sustavu vezano za djecu s posebnim potrebama (autizam)?

„Prvi nedostatak u sustavu je nedovoljna komunikacija vanjskih stručnjaka i naše ustanove. Problem predstavlja veliki broj djece u odgojno-obrazovnim skupinama. Nedostatak predstavlja nedovoljna educiranost kako asistenata, tako i samih odgojitelja. Nedostatak je broj stručnjaka edukacijskog-rehabilitacijskog profila u odgojno-obrazovnoj ustanovi (1 logoped, 1 edukacijski rehabilitator na 650 djece u našoj ustanovi).“

4. Što je glavni problem? Financiranje, nedostatak stručnog kadra ili nešto drugo?

„Nakon što se kod djeteta primijeti odstupanja u razvoju potrebno je puno vremena dok roditelj primi i prihvati tu informaciju, a onda i poduzme daljnje potrebne korake. Nedostatak stručnog kadra unutar ustanove predstavlja veliki problem. „

5. Jeste li Vi, kao odgojitelj, posebno educirani za rad s djecom iz spektra autizma?

„Odgojitelji su educirani kroz formalne oblike obrazovanja koje su vrlo općenite i nisu praktične. Ne postoji praktična primjena znanja. Dodatna edukacija odgojitelja ovisi o njihovoj intrinzičnoj motivaciji i posebnim interesima. Također, ovisi i o tome koliko ustanova ima sluha i financija kojima raspolaže za dodatnu edukaciju svojih odgojitelja što se znatno razlikuje od grada do grada unutar Republike Hrvatske. Nažalost, ponuda edukacija iz tog područja najviše se bazira na teoriji dok je praksa zapostavljena, a prijeko je potrebna za rad s djecom iz spektra autizma. Odgojitelji se često osjećaju nedovoljno kompetentni za rad s djecom s poremećajima iz tog spektra.“

6. Jeste li se već susreli u radu s djetetom iz spektra autizma? Opišite svoje iskustvo?

„Susrela sam se u radu s djecom iz spektra autizma i moja iskustva su sljedeća:

- Svako dijete se razlikuje i zahtjeva drukčiju podršku, ali imaju neka zajednička obilježja
- Komunikacija i očekivanja roditelja čine veliku ulogu u radu s djecom (ponekad otežavajući ili olakšavajući)
- Nisam bila dovoljno pripremljena i osposobljena za rad jer ne posjedujem nikakve praktične vještine (kao ni pomoćnik).„

7. Smatrate li se kompetentnim za primjenu metoda rada s djecom iz spektra autizma?

„Seminari, edukacije i samostalno educiranje - nedovoljna su znanja za rad s djecom iz spektra autizma. Potrebne su drugačije strategije koje meni nisu poznate, jer svako dijete zahtjeva drugačiji način podrške.“

8. Što biste promijenili u sustavu za inkluziju djece iz spektra autizma?

„Iako postoje određena neslaganja oko tzv. Tranzicijskih skupina u kojima isključivo rade edukacijski rehabilitatori i odgojitelj kako bi pripremili djecu za ulazak u redovnu skupinu, smatram to pozitivnim pokušajem zbog svojih prethodnih iskustava u radu s djecom iz spektra autizma. Djeca s kojom sam ja radila nisu dobro reagirala na velik broj djece, buku, količinu senzoričkih podražaja kojima vrtičke sobe obiluju. Stoga smatram da su manje skupine, s drukčijem prilagođenim okruženjem prikladnije. Potreban je dodatni stručni

kadar koji je educiran za rad s djecom iz spektra autizma. Asistenti u odgojno-obrazovnoj skupini najčešće edukaciju potrebnu za rad s djecom s poteškoćama u razvoju te često njihovo formalno obrazovanje nije vezano za rad s djecom (uvjet je četverogodišnja srednja škola i tečaj za dadilje). Svakako bi poboljšala komunikaciju vanjskih stručnjaka koji prate djecu s vrtićem. Nužni su redoviti (minimalno mjesečni) susreti stručnog tima i odgojitelja gdje bi se „prolazio“ IOOP“, razgovaralo o oblicima podrške, aktivnostima koje bi se provodile kako i u vrtiću tako i kod kuće, te se pratio djetetov razvoj. Redovna razmjena informacija sa stručnim timom je izuzetno bitna kao i vođenje detaljne dokumentacije (pisane bilješke, video i foto materijal). Takav oblik dokumentiranja će biti od koristi i roditelju. Predložila bih da se sustav formalnog obrazovanja (fakultet) oformi na način da pruži sve potrebne kompetencije i vještine koje su potrebne za rad s djecom s poteškoćama u razvoju. Pod tim mislim osobito upoznavanje s praktičnim radom tj. bolju povezanost raznih ustanova (npr. ERF) i udruga civilnog društva kojima je u fokusu rad s djecom iz spektra. Važna je razmjena iskustava i mogućnost praktične primjene teorijskih znanja.“

Slijedi intervju odgojiteljice iz Portugala koja radi u gradskom vrtiću u Lisabonu 5 godina (intervju je proveden na engleskom jeziku ali radi potrebe rada preveden je na hrvatski jezik.)

1. Na koji način se provodi inkluzija djece iz spektra autizma u Vašim ustanovama?

„Način na koji provodimo inkluziju djece iz spektra autizma u našim vrtićkim ustanovama u Portugalu temelji se na individualiziranim pristupima. To uključuje prilagodbu odgojno-obrazovnih materijala, podršku asistenata u učenju i blisku suradnju s obiteljima kako bismo stvorili okruženje koje potiče njihov razvoj.“

2. Postoje li posebni programi koji pridonose inkluziji djece iz spektra autizma?

„Da, postoje posebni programi koji doprinose inkluziji djece iz spektra autizma. Ti programi često uključuju terapijske intervencije, specijalizirane edukatore i radionice usmjerene na razvoj socijalnih vještina. Nadodala bih da u našoj ustanovi svako dijete treba nositi vrtićku „kutu“ kako se nijedno dijete ne bi razlikovalo povezano s time, a roditelji plaćaju vrtić ovisno kolika su im primanja.“

3. Koji su nedostaci u vrtićkom sustavu vezano za djecu s posebnim potrebama (autizam)?

„Nedostaci u odgojno-obrazovnom sustavu vezani za djecu s posebnim potrebama uključuju nedostatak resursa, dugačke liste čekanja za dijagnozu i terapiju te potrebu za dodatnom edukacijom odgojitelja.“

4. Što je glavni problem? Financiranje, nedostatak stručnog kadra ili nešto drugo?

„Smatram da sve što ste nabrojali je problem, a uz to javljaju se i poteškoće u osiguravanju prilagođene podrške za svako pojedino dijete.“

5. Jeste li Vi, kao odgojitelj, posebno educirani za rad s djecom iz spektra autizma?

„Da, odgojitelji prolaze posebnu edukaciju kako bi radili s djecom iz autističnog spektra. To mi pomaže bolje razumjeti njihove specifične potrebe i razviti odgovarajuće metode poučavanja. Uz to, u našoj ustanovi imamo dovoljno odgojitelja po skupinama što nam olakšava individualan pristup djetetu iz spektra autizma i ne zakidaju se ostala djeca bez poteškoća u razvoju.“

6. Jeste li se već susreli u radu s djetetom iz spektra autizma? Opišite svoje iskustvo?

„Da, imala sam iskustva u radu s djetetom iz spektra autizma. Svako iskustvo je jedinstveno, ali zahtijeva strpljenje, razumijevanje i prilagodbu metoda poučavanja kako bi se zadovoljile potrebe djeteta.“

7. Smatrate li se kompetentnim za primjenu metoda rada s djecom iz spektra autizma?

„Smatram se kompetentnim za primjenu metoda rada s djecom iz autističnog spektra. Međutim, uvijek nastojim učiti i unaprjeđivati svoje vještine kako bih pružila najbolju podršku.“

8. Što biste promijenili u sustavu za inkluziju djece iz spektra autizma?

„U svom dosadašnjem radnom iskustvu uočila sam da neki roditelji i djeca drugačije gledaju na djecu iz spektra autizma. Osobno mislim da se treba promovirati svijest i razumijevanje o autizmu u široj zajednici kako bi se smanjila stigmatizacija.“

Između inkluzije djece iz spektra autizma u Hrvatskoj i Portugalu postoje značajne razlike. Oboje se zalažu za stvaranje inkluzivnih obrazovnih okruženja koja omogućuju djeci s autizmom da razvijaju svoje potencijale unutar redovnih vrtićkih programa. Međutim, postoje razlike u načinima provedbe i dostupnim resursima.

U Portugalu se čini da postoji veći naglasak na financiranju i podršci za inkluziju, uključujući dodatna sredstva za prilagodbe i edukaciju odgojitelja. Također, Portugal se fokusira na povećanje svijesti o autizmu u društvu, što može smanjiti stigmatizaciju.

S druge strane, Hrvatska se suočava s izazovima poput nedostatka financijskih sredstava i stručnog kadra. Javlja se nezadovoljstvo odgojitelja u Hrvatskoj zbog nedostatka podrške, edukacija i stručnog tima („*1 logoped i 1 edukacijski rehabilitator na 650 djece*“) što je veliki problem, jer odgojitelji su „prepušteni sami sebi“. Odgojitelji su nezadovoljni zbog značajno nižih plaća u odnosu na njihove kolege u drugim zemljama te zbog toga nisu motivirani za daljnji rad i stručno usavršavanje. Potrebni su dodatni naponi kako bi se unaprijedila inkluzija djece s autizmom u hrvatskom obrazovnom sustavu.

U konačnici, oba ova iskustva ukazuju na važnost nastojanja svake zemlje da osigura kvalitetnu i inkluzivnu edukaciju za djecu s autizmom, prilagođavajući svoje pristupe i resurse prema njihovim jedinstvenim potrebama i omogućujući im da ostvare svoj puni potencijal unutar odgojno-obrazovnog sustava.

5. SURADNJA S RODITELJIMA

Partnerstvo između stručnjaka, obrazovnih institucija i roditelja djece s poremećajem iz spektra autizma igra ključnu ulogu u osiguravanju podrške i napretka djeteta. Ovaj dio rada istražuje važnost partnerstva, komunikacije te zajedničkog planiranja strategija u kontekstu podrške djeci s poremećajem iz spektra autizma.

Prema Daniels i Stafford (2003.), efikasna komunikacija između stručnjaka i roditelja ključna je za razumijevanje djetetovih potreba i karakteristika. Otvorena i suosjećajna komunikacija pomaže u dijeljenju informacija, postavljanju ciljeva te zajedničkom oblikovanju pristupa prema djetetu. Za provedbu dobre komunikacije, odgojitelji trebaju imati određene kvalitete i vještine koje se poboljšavaju praktičnim radom. Nadalje, dobro partnerstvo s roditeljima uključuje duboko razumijevanje djetetovih specifičnih karakteristika i individualnih potreba obitelji kako bi se pružila adekvatna podrška. Svaka obitelj je jedinka za sebe, neke obitelji trebaju više pomoći nego druge, zato partnerstvo između roditelja i stručnjaka zahtijeva strpljenje, posvećenost i zajednički pristup analizi djetetovog ponašanja. Također, zajedničko planiranje strategija je bitno u suradnji s roditeljima, jer roditelji su dragocjeni izvor informacija o djetetu. Zajedničko planiranje strategija, koje uključuje oba roditelja, omogućava kreiranje individualiziranih programa i terapija. Ova suradnja također osnažuje roditelje da se osjećaju aktivnim sudionicima u djetetovom napretku.

Temelj dobrog partnerstva s roditeljima čine dobra komunikacija, razumijevanje potreba, zajedničko planiranje, empatija te neprestana edukacija. Sve to omogućuje djeci iz spektra autizma da ostvare svoj puni potencijal.

5.1. Načini komuniciranja odgojitelja s roditeljima

Komunikacija je ključna komponenta uspješnog partnerstva s roditeljima djece s poremećajem iz spektra autizma. Pravilna komunikacija omogućuje razmjenu informacija, postavljanje ciljeva i stvaranje prilagođenih planova podrške. No, s obzirom na različite potrebe i karakteristike djece s poremećajem iz spektra autizma, važno je pristupiti komunikaciji s pažnjom i razumijevanjem.

Daniels i Stafford (2003.) u svojoj knjizi navode nekoliko kvaliteta komunikacije koje odgojitelj treba imati za dobru suradnju s obitelji:

- 1) **Razvijanje aktivnog slušanja** – aktivno slušanje roditelja ključno je za razumijevanje njihovih briga, mišljenja i iskustava,
- 2) **Postavljanje otvorenih pitanja** - postavljanje otvorenih pitanja potiče roditelje da detaljnije izraze svoje misli i osjećaje. Ovo može pomoći stručnjacima da bolje razumiju djetetove potrebe i da se prilagode učinkovitijim strategijama rada. Takva pitanja potiču jednostavan razgovor s roditeljima (npr. *Što usređuje Vaše dijete?*),
- 3) **Razumijevanje emotivnih aspekata** - emocije igraju značajnu ulogu u životu roditelja djece s poremećajem iz spektra autizma. Odgojitelji bi trebali pokazati empatiju prema njihovim osjećajima i osigurati siguran prostor za dijeljenje briga i strahova,
- 4) **Otvorena komunikacija o strategijama** - Odgojitelji bi trebali otvoreno dijeliti informacije o terapijskim strategijama, ciljevima i planovima s roditeljima. Ovo stvara transparentno okruženje gdje se roditelji osjećaju uključeni i informirani.

5.2. Intervjui roditelja djece iz spektra autizma koji pohađaju redovne vrtićke programe

U ovom dijelu završnog rada, roditeljima djece iz spektra autizma postavljena su određena pitanja te su prikazani odgovori na ista. Ovim se želi dati uvid u život roditelja s djecom iz spektra autizma i na koji način se provodi inkluzija njihove djece u vrtićke ustanove u RH.

Intervjuirana je majka djevojčice koja pohađa predškolsku skupinu u samoborskom vrtiću.

1. Tko je Vašem djetetu postavio dijagnozu i koliko je imalo godina?

„Doktori u Klajićevoj bolnici su samo potvrdili moje sumnje. S tri i pol godine je na vještačenju potvrđeno sve u što sam sumnjala.“

2. Koji su načini potpore i osnaživanja na koje ste naišli ili su Vam bili ponuđeni da biste joj pomogli u rastu i razvoju?

„Dobili smo pravo na „Doplatak za pomoć i njegu“ i „Uvećani dječji doplatak“, te su nas uputili na terapije koje može dobiti od države i u kojim ustanovama, iako se dugo čeka pa većinu terapija sami plaćamo.“

3. Što je Vama, kao roditelju bilo najizazovnije u odgoju Vašeg djeteta?

„Kako postaviti kontakt s okolinom koji imaju predrasuda prema djeci s poteškoćama u razvoju i misle da je to zarazno.“

4. Kakvo je po Vašem mišljenju iskustvo Vašeg djeteta u vrtiću s prijateljima/vršnjacima?

„Jako su sretni jer ih nitko ne izbjegava.“

5. Kako ste zadovoljni sa suradnjom s odgojiteljem i asistentom u vrtićkoj skupini Vašeg djeteta?

„Iskreno, bolje da sam tražila nisam mogla naći. To je velika ljubav među njima.“

6. S kojim poteškoćama se Vaše dijete susrelo u vrtiću?

„Na početku su imali poteškoće s autoritetima i pravilima, koja su na kraju prihvatili i sada odlično funkcioniraju.“

7. Po čemu se Vaše dijete razlikuje/ističe od druge djece u vrtićkom okruženju?

„Po zanimanju za neke stvari koje ostalu djecu ne zanimaju kao na primjer rješavanje nekih zadataka koja su namijenjena za školu, a ne za vrtić.“

8. Da li ste primijetili da je vrtićko okruženje s vremenom pozitivno/negativno utjecalo na napredak i razvoj Vašeg djeteta u odnosu na ranije dok nije pohađala vrtić?

„Imam samo pozitivno mišljenje o vrtićkom okruženju, jer su naučili kako se ponašati i postali su puno bolji nego su bili prije.“

9. Što biste savjetovali roditeljima koji su nedavno postali roditelj djeteta iz spektra autizma?

„Da se nikad ne sramite reći da je Vaše dijete drugačije od ostalih. Istovremeno, isto dijete je željno pažnje i razumijevanja. Teško je, ali uz upornost i oni mogu normalno funkcionirati.“

Slijedi intervju roditelja djevojčice koja pohađa gradski vrtić u Svetoj Nedjelji.

1. Tko je Vašem djetetu postavio dijagnozu i koliko je imalo godina?

„Dobila je dijagnozu na Edukacijsko-rehabilitacijskom fakultetu, od stručnog tima“

2. Koji su načini potpore i osnaživanja na koje ste naišli ili su Vam bili ponuđeni da biste joj pomogli u rastu i razvoju?

„Logoped (privatni), edukacijski rehabilitator“.

3. Što je Vama, kao roditelju bilo najizazovnije u odgoju Vašeg djeteta?

„Najteže je naći način za njene emotivne ispade, smirivanje, uvjeravanje, naučiti ju ponašanju u društvu tj. društvenim normama.“

4. Kakvo je po Vašem mišljenju iskustvo Vašeg djeteta u vrtiću s prijateljima/vršnjacima?

„Odlično.“

5. Kako ste zadovoljni sa suradnjom s odgojiteljem i asistentom u vrtićkoj skupini Vašeg djeteta?

„Odlično, mislim da je asistent puno pomogao kod njene socijalizacije s vršnjacima. Bez njega, smatram da odgojiteljica zbog veličine grupe ne bi mogla pružiti takav individualizirani pristup.“

6. S kojim poteškoćama se Vaše dijete susrelo u vrtiću?

„Povezivanje s više djece i prihvaćanje tuđih mišljenja/igara.“

7. Po čemu se Vaše dijete razlikuje/ističe od druge djece u vrtićkom okruženju?

„Ona je samotnjak, ako je netko ne opomene, držat će se jedne aktivnosti. Nadprosječno je inteligentna, no ne razumije empatiju niti šale.“

8. Da li ste primijetili da je vrtićko okruženje s vremenom pozitivno/negativno utjecalo na napredak i razvoj Vašeg djeteta u odnosu na ranije dok nije pohađala vrtić?

„Vrtić joj je puno pomogao, u smislu da je mogla 'rasti' emocionalno, da su joj stručniji ljudi od mame i tate mogli objasniti kako stvari stoje. Prije nije imala prilike svaki se dan

igrati s djecom tj. biti uključena u svoju generaciju pa se tako razvijati, ali u vrtiću je to dobila.“

9. Što biste savjetovali roditeljima koji su nedavno postali roditelj djeteta iz spektra autizma?

„Ako nisu, da dijete što prije upišu u vrtić, tamo će dobiti najviše podrške kako od djece tako i od stručnog tima. Treba s njima puno razgovarati, voditi djecu na prikladna događanja, što manje mobitela, više strpljenja i manje vike.“

Nadalje, slijedi intervju roditelja dječaka koji pohađa gradski vrtić u Samoboru.

1. Tko je Vašem djetetu postavio dijagnozu i koliko je imalo godina?

„Sumnju na dijagnozu nam je postavila psihologica na prvom pregledu u dobi od 16 mjeseci, a potvrdu dijagnoze dobili smo sa tri godine ADOS metodom u KBC Zagreb. Na ADOS nas je uputio psihijatar prof. Begovac, nakon što smo prethodno odradili veliki dio pretraga.“

2. Koji su načini potpore i osnaživanja na koje ste naišli ili su Vam bili ponudeni da biste joj pomogli u rastu i razvoju?

„Potporu okoline najviše smo dobili od terapeuta i osoba koje su obavljale terapije s našim sinom. Od njih smo dobili privatne kontakte i bili su nam uvijek potpora i dostupni za sva naša pitanja.“

3. Što je Vama, kao roditelju bilo najizazovnije u odgoju Vašeg djeteta?

„Najizazovnije u odgoju mog djeteta mi je raditi na njegovoj samostalnosti. Kod njega je jako prisutna potreba da je netko uvijek pored njega i da mu potvrđuje da je to što trenutno radi ispravno. Jako je ovisan o potpori okoline.“

4. Kakvo je po Vašem mišljenju iskustvo Vašeg djeteta u vrtiću s prijateljima/vršnjacima?

„Iskustvo iz vrtića nam je pozitivno, na početku smo se malo susretali s predrasudama, ali nakon što smo se međusobno upoznali i nakon što su odgojiteljice upoznale dijete, sve je jako lijepo.“

5. Kako ste zadovoljni sa suradnjom s odgojiteljem i asistentom u vrtićkoj skupini Vašeg djeteta?

„Odgojiteljice ga razumiju, pomažu nam u njegovom osamostaljivanju i lijepo međusobno surađuju. Djeca iz grupe ga jako lijepo prihvaćaju, vesele se druženju s njim i jako smo zahvalni odgojiteljicama i roditeljima djece na tome.“

6. S kojim poteškoćama se Vaše dijete susrelo u vrtiću?

„Djeca iz skupine mu pomažu, uče ga igri i mislim da skupina jako pozitivno utječe na njegov razvoj.“

7. Po čemu se Vaše dijete razlikuje/ističe od druge djece u vrtićkom okruženju?

„Od ostale djece iz svoje skupine se razlikuje po tome što je neverbalan, ne koristi igračke na način kao što to oni rade, jako zaostaje u grafomotorici i ostalim vještinama za svoju dob.“

8. Da li ste primijetili da je vrtićko okruženje s vremenom pozitivno/negativno utjecalo na napredak i razvoj Vašeg djeteta u odnosu na ranije dok nije pohađala vrtić?

„Pozitivno. Puno toga se ne bi poboljšalo u njegovom razvoju da nije krenuo u vrtić gdje je okružen s djecom bez poteškoća u razvoju.“

9. Što biste savjetovali roditeljima koji su nedavno postali roditelj djeteta iz spektra autizma?

„Savjet roditeljima koji su se susreli s tek postavljenom dijagnozom je da je što prije prihvate, jer jedino na taj način će moći pomoći djetetu. Dijete treba uključiti u što više aktivnosti, terapija i svakako u vrtić, i to u skupinu djece urednog razvoja.“

Intervjuirajući roditelje djece s poremećajem iz spektra autizma, kroz njihove priče, postalo je jasno da je svako dijete s autizmom jedinstveno, zahtijeva individualni pristup i podršku. Ovi roditelji su pokazali izuzetnu predanost i snagu u suočavanju s izazovima koje autizam može donijeti. Njihove priče istaknule su važnost rane dijagnoze i intervencije u poboljšanju života djece s autizmom, naglašavajući potrebu za većom svjesnošću i obrazovanjem u društvu. Kroz njihove iskaze, razumijemo da je podrška obitelji od ključne važnosti, kao i važnost zajednice u pružanju podrške tim obiteljima. Osim toga, roditelji su podijelili svoja iskustva o postizanju malih, ali značajnih uspjeha u razvoju svoje djece. Njihova istrajnost i ljubav prema svojoj djeci istaknuli su se kao temeljni čimbenici u postizanju napredaka. Na kraju, potrebno je napomenuti da svi

intervjuirani imaju izrazito pozitivna iskustva s pohađanjem predškolske ustanove na rast i razvoj njihova djeteta i to je nešto što treba poticati te stvoriti svijest u društvu općenito, ali posebno roditeljima djece s posebnim potrebama.

6. ZAKLJUČAK

Inkluzija djece iz spektra autizma u redovne vrtićke programe predstavlja duboko human i osnažujući pristup koji donosi brojne koristi za sve sudionike. Ovaj rad je istraživao važnost, izazove i prednosti inkluzivnog obrazovanja za djecu s poremećajem iz spektra autizma te naglasio ključne čimbenike koji doprinose uspješnoj realizaciji ovog cilja. Inkluzija omogućuje djeci s poremećajem iz spektra autizma pristup obrazovanju u okruženju koje odražava raznolikost svijeta. Kroz zajedničko sudjelovanje u redovnim vrtićkim programima, djeca s poremećajem iz spektra autizma imaju priliku razvijati socijalne vještine, komunikacijske sposobnosti i emocionalno samopouzdanje. Osim toga, inkluzija educira vršnjake o različitostima, promovira empatiju i stvara osnovu za inkluzivno društvo.

Istovremeno, inkluzija postavlja izazove koji zahtijevaju prilagodbe u okruženju i pristupu. Edukacija i podrška odgojitelja, stručnjaka i roditelja igraju ključnu ulogu u osiguravanju adekvatne podrške djetetu s poremećajem iz spektra autizma. Prilagodbe u programima, komunikacijskim strategijama i individualizirane metode imaju ključnu ulogu u inkluziji.

U konačnici, inkluzija djece iz spektra autizma u redovne vrtićke programe zahtijeva sveobuhvatni pristup temeljen na suradnji između stručnjaka, roditelja, vršnjaka i obrazovnih institucija. Kroz ovu suradnju, moguće je stvoriti okruženje koje potiče razvoj svakog djeteta, neovisno o njihovim različitostima. Inkluzija postavlja temelje za buduće generacije koje će cijeniti raznolikost te raditi zajedno kako bi stvorili inkluzivno i pravedno društvo.

LITERATURA

1. Alves, I., Campos Pinto, P. & Pinto, T.J. (2020)., 'Developing inclusive education in Portugal: Evidence and challenges' . Prospects 49, 281–296, preuzeto 07.08.2023.: <https://doi.org/10.1007/s11125-020-09504-y>
2. Angloinfo Portugal (2023.), Special Needs School System, preuzeto 22.07.2023.: <https://www.angloinfo.com/how-to/portugal/family/schooling-education/special-needs-schools>
3. Autism independent (2021.), Leo Kanner, preuzeto 20.08.2023.; <https://autismuk.com/home-page/leo-kanner/>
4. Bouillet, D. (2009.), Izazovi integriranog odgoja i obrazovanja, Školska knjiga, Zagreb
5. Centar Proventus (2023.), Terapija igrom: vještine i intervencije u radu s djecom, preuzeto 10.08.2023.; <https://centarproventus.hr/events/terapija-igrom-zg-2023/>
6. Daniels E. R i Stafford K. (2003), ' Kurikulum za inkluziju', Zagreb, Udruga roditelja Korak po korak
7. Diane Sainato, M., Morrison, R., Jung, S., Axe, J & Nxon, P. (2015). A Comprehensive Inclusion Program for Kindergarten Children With Autism Spectrum Disorder, preuzeto 22.07.2023.; https://www.researchgate.net/publication/283583553_A_Comprehensive_Inclusion_Program_for_Kindergarten_Children_With_Autism_Spectrum_Disorder
8. Glykaki P. (2021), 'The Inclusion of Children with Autism in the Mainstream School Classroom. Knowledge and Perceptions of Teachers and Special Education Teachers' University of East London
9. HZJZ (2022). ' Izvješće o osobama s invaliditetom u RH', preuzeto 14.08.2023.; <https://www.hzjz.hr/periodicne-publikacije/izvjescje-o-osobama-s-invaliditetom-u-republici-hrvatskoj-2022/>
10. Karamatić Brčić M., Petani R. & Miočić M. (2020.), ' Inclusive Culture in Preschool Institution – Pedagogical Competences of Preschool Teachers in Croatia', *Sodobna pedagogika/Journal of Contemporary Educational Studies*, /Vol. 71 (137),preuzeto 10.08.2023.: <https://www.sodobna-pedagogika.net/en/archive/load-article/?id=1658>
11. Karamatić Brčić M. (2011), 'Svrha i cilj inkluzivnog obrazovanja', Zadar, odjel za pedagogiju
12. Oliveira, G. (2007.) ' Epidemiology of autism spectrum disorder in Portugal: prevalence, clinical characterization, and medical conditions, preuzeto 22.07.2023.: <https://core.ac.uk/download/pdf/70638758.pdf>
13. Onyemah T i Eesuola B.A. (2022), ' Challenges and benefits of inclusive education for children with special needs', *International Journal of Childhood and Development Disorders*, preuzeto 202.07.2023.: <https://www.rehabilitationjournals.com/childhood-development-disorders/article/16/2-1-9-949.pdf>
14. Petković, Z. & Škrinjar, J. (2010.), Poremećaji autističnog spektra, Školska knjiga, Zagreb
15. Remschmidt, H. (2009.), Autizam, Naklada Slap, Zagreb

16. Sunko ,E., Rogulj, E. & Živković, A. (2019). 'Kindergarten Teachers' Competences Regarding the Inclusion of Children with Autism Spectrum Disorder in Early Childhood and Preschool Education Institutions, preuzeto 14.08.2023.: <https://hrcak.srce.hr/en/229369>
17. UNESCO (2021), Resources on Education for people with disabilities, preuzeto 22.07.2023.; <https://en.unesco.org/themes/inclusion-in-education/disabilities/resources>
18. Universitas, (2022.) Raste broj djece s teškoćama u razvoju, preuzeto: 22.07.2023., <https://www.universitas-portal.hr/raste-broj-djece-s-teskocama-u-razvoju/>
19. Vican, D., Karamatić Brčić, M. (2013), 'OBRAZOVNA INKLUZIJA U KONTEKSTU SVJETSKIH I NACIONALNIH OBRAZOVNIH POLITIKA', odjel za pedagogiju, Sveučilište u Zadru, dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/en/file/194732>
20. Virués-Ortega, J., Arnold-Saritepe, A. & Hird, C. & Phillips, K. (2017). The TEACCH Program for People with Autism: Elements, Outcomes, and Comparison with Competing Models, preuzeto 10.08.2023.; https://www.researchgate.net/publication/320205612_The_TEACCH_Program_for_People_with_Autism_Elements_Outcomes_and_Comparison_with_Competing_Models
21. World population review (2023.), Autism Rates by Country 2023, preuzeto 07.08.2023.: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/autism-rates-by-country>
22. Wikipedia (2023.), Hans Asperger, preuzeto 20.08.2023.; https://en.wikipedia.org/wiki/Hans_Aasperger

Popis sheme i tablice

SHEMA 1: PREDNOSTI INKLUZIVNIH GRUPA	5
TABLICA 1: NAJČEŠĆI SIMPTOMI AUTISTIČNOG SPEKTRA	10

Izjava o izvornosti završnog rada

Izjavljujem da je moj završni rad izvorni rezultat mojeg rada te da se u izradi istoga nisam koristila drugim izvorima osim onih koji su u njemu navedeni.

Paola Živoder